

יהושע בן-אריה: התפתחותה של ירושלים

א. ראשית העת החדשה—העיר בתוך החומות

בראשית המאה ה־19 היתה ירושלים עיר קטנה בקיטרו העותומאנית שאת מנין אוכלוסייה אפשר להעריך בכ־10,000–8,000 נפש. היא לא היתה עיר חשובה. בגדלה השתוותה למספר ערים אחרות במערב־הירדן כגון עכו, עזה ושכם ואילו מבחינה אדמיניסטרטיבית השתייכה, כעיר־מחוז של אזור יהודה בלבד, לפלך דמשק. מערב־הירדן היה מחולק אז בין שני מחוזות: אזור ההר מעמק־ירזעאל בצפון ועד הנגב בדרום השתייך, יחד עם מזרח־הירדן, לפלך דמשק, ואילו מישור־החוף והגליל השתייכו לפלך צידון. בפלך צידון עלתה עכו במאות ה־17 וה־18 למעמד־בכורה כמקום מושבו של הפחה. לא כן הפלך דמשק, בו היתה דמשק כל הזמן העיר המרכזית ומושב הפחה.

על חוסר־חשיבותה של ירושלים בראשית העת החדשה תוכל להעיד העובדה שנפוץ ליאון שפלש לארץ בסוף המאה ה־17 (1799) לא מצא לנכון לכבשה, וכנראה אף לא עלה לבקר בה, בעוד שעל עכו צר מספר חדשים ובשעריה אף ניגף. העיר עצמה כלואה היתה בימים ההם בתוך חומות שבניינן הושלם במאה ה־17 על־ידי השולטן התורכי סולימאן המפואר עם ראשית השלטון העותומאני בה, ושטח העיר שבתוך החומות היה מגיע כדי 850 דונם לערך, כולל תחום־המקדש הנרחב של הרה־בית בו לא התגוררו אנשים וכולל עוד שטחים פנויים לא־בנויים.

המפנה במעמדה של העיר החל בשנות ה־30 למאה, כאשר מרדו מוחמד עלי ובנו אבראהים פחה, מושלי מצרים, בשולטן התורכי והשתלטו על ארץ־ישראל וסוריה לתקופה של 9 שנים. השלטון המצרי איחד את סוריה וארץ־ישראל ליחידה אדמיניסטרטיבית אחת. כמרכז השלטון, מקום מושבו של אבראהים פחה, נקבעה דמשק, וכעיר־שלטון משנית במערב־הירדן נקבעה ירושלים. עכו חדלה מלשמש מקום מושב לפחה, ולפי שגם סבלה משלש מלחמות בתוך תקופה קצרה (מצור נפוליאון—1799; כיבוש אבראהים פחה—1831; נסיגת אבראהים פחה—1840), ירדה מגדולתה.

השלטון המצרי ליברלי היה במהותו יותר מן השלטון התורכי הקודם, ובימים ההם אף מושפע היה יותר ממעצמות אירופה, ולפיכך הקל על המיעוטים היהודיים והנוצריים בירושלים ואיפשר להם התפתחות וחופש יחסיים. כך, למשל, הותר ליהודים בשנות השלטון המצרי לשפץ ולקומם בתי־כנסת, דבר שהיה אסור עליהם קודם־לכן. בתקופת השלטון התורכי, כן הורשו להתפלל ליד הכותל המערבי בלי להזדקק לאישור מיוחד מן השלטונות, ועוד. לעדות הנוצריות הורשתה גישה חפשית יותר לכנסיית־הקבר ושאר מקומות קדושים. כן הוקלו מעט ההגבלות על פעילות מיסיונרית.

השלטון המצרי היה גם שלטון חזק הרבה יותר, והוא אָכף משטר וסדר על הארץ. הברווים רוסנו, השוד בדרכים פסק, וגבר הבטחון הכללי. מספר המבקרים הנוסעים האירופים החל לגדול והתעצמה תנועת העלייה לארץ הקדושה. מפנה נוסף במעמדה של העיר החל בשנות ה־40, לאחר שוב השלטון התורכי לארץ. שלטון זה שונה היה עתה ממה שהיה לפני פרק־הביניים המצרי. משטר הפחות לא הושב על כנו ותחתיו בא ריכוז רב במשטר התורכי. ירושלים הוסיפה לשמש מרכז השלטון התורכי ממערב לירדן. כיבושה החוזר של הארץ על־ידי התורכים התאפשר במידה רבה בזכות העזרה הרבה שקיבלו ממעצמות אירופה ובפרט מבריטניה. בתמורה על כך חייב היה השלטון התורכי לנהוג ליברליות רבה, ולמעשה המשיך בקו הליברלי בו החל השלטון המצרי.

למעשה, זו גם ראשית תקופת ה"תנוזימאת"—אותה מערכת ריפורמות של השלטון התורכי שהחלה להיכנס לתקפה ב־1839 והשפעתה הורגשה יותר ויותר ברחבי הקיסרות. במסגרת התנוזימאת נכללו תקנות בדבר שוויון הנתינים הלא־מוסלמים בקיסרות העותומאנית. תקנות אלו הביאו לחיזוק המעמד המיוחד שהוענק לקונסולים הזרים, כבר בתקופת השלטון המצרי. עוד בשנות ה־30 הוקמה בירושלים הקונסוליה הראשונה (הבריטית). מעמד הקונסולים התבצר והתחזק עד שהיו נכונים לקבל הוראות א־זר־ק מאת ממשלותיהם ונציגותם. כך החלה להתגבש סביבם מעין ממשלה בועיר־פנים.

בדיבדב עם עליית כוחן של הנציגויות הזרות גדל משקלן של העדות הלא־מוסלמיות בחיי העיר. משיכתה הדתית של ירושלים הצמיחה פעילות מיסיונרית ענפה בתוכה. בעיקר עסקו הקבוצות המיסיונריות בהטפה דתית, אך היו מהן שטיפחו מפעלי חינוך, בריאות וצדקה כגון בתי־ספר ומרפאות. בכך שימשו דוגמה לשלטון התורכי שהחל אף הוא בהפעלת מוסדות חברה, מתוך רצון להתחרות עם הנתינים הזרים בנדיבות השירות. אף היישוב היהודי נרתם למלאכת הקמתם של מוסדות דומים, תוך שאיפה להשתחרר מן התלות בגורמים זרים ומתוך דאגה להבטחת קיומו הפיזי והרוחני.

התחרות בין העדות הנוצריות הדתיות נוצלה על־ידי מעצמות אירופה לקידום מטרותיהן המדיניות ולכיבוש תחומי־השפעה נוספים ברחבי הקיסרות העותומאנית. רוסיה וצרפת נכנסו בעבי הקורה של הסיכסוכים הדתיים, האחת כמגינת העדה האורתודוקסית וצרתה כפטרונית העדה הלאטינית. כך התגלגלו הדברים עד מלחמת־קרים, שעילתה הרשמית היתה הריב סביב החזקתה של כנסיית־הקבר. מלחמה זו אימתה את דברי אלה אשר קבעו כי ארץ־ישראל הפכה להיות חלק בלתי־נפרד מן "הבעיה המזרחית", המעסיקה את רוב מדינות אירופה, וכי האינטרסים הבריטיים באיזור ניצבים מול אלה של צרפת ואילו מטרותיהן המדיניות של השתיים עומדות כנגד שאיפותיה של רוסיה. בפעם השלישית אחרי פלישת נפוליאון וכיבוש מוחמד עלי חזרה הארץ אל מרכזו ההתעניינות העולמית. המערכה עצמה אמנם חרגה מגבולות הארץ, אך חוזה־השלום שנחתם עם סיומה הגביר עוד יותר את השפעת המעצמות על הנעשה בתחומי הארץ הקדושה.

ג. סוף השלטון העות'ומאני—היציאה מחוץ לחומות

החוזה, שנחתם בפאריז (30 למאי 1856), קבע, בתוך השאר, את מעמד העדות הלא-מוסלמיות במסגרת הקיסרות העות'ומאנית—זכויות כוהנים ורבנים, דרכי בחירתם, תשלום משכורתם, וכיו"ב. תורכיה, שנאלצה להשיב את רצון המעצמות, הוסיפה לפתח את מערכת הירפורמות (התגזימאת) ובשנת 1856 הכריז מושל ירושלים, ברוב פאר והדר, בכנס של נכבדים מקומיים וזרים, על המסמך המפורסם הידוע בשם "חטי הומאיון"—מסמך בו קבע השלטן שנתני הקיסרות שווים כולם לפני החוק. ככל שגברה תלותו של השלטון התורכי במעצמות וככל שהתבסס משטר-הקאפיטול-ציית כך נעשה מצבם של המיעוטים נוח יותר, שכן ניצלו המעצמות את זכויות הטיפול וההגנה שניתנו להן על נתיניהן בתורכיה וכל פגיעה בנתין זר גררה אחריה התערבות תקיפה מצד מיצגו הקונסול, שהקפיד לבל תיפגע יוקרתו המדינית. לא לחינם רבו אז המבקשים את חסות הקונסולים ואלפים מבני העדות הנוצריות וכן רוב היהודים בארץ הפכו בני-חסותן של המעצמות השונות. הקונסולים עצמם ניאותרו לקבל תחת אפוטרופוסותם בני עמים ומיעוטים שונים מתוך מגמה להרחיב בכך את השפעתם על ענייניה הפנימיים של תורכיה.

בהמשך תהליך זה גברה, כמובן, תנועת עוליה-הרגל, בפרט הצליינים הרוסים. כך נבנה ב־1860 בית-האורחים (אושפיו) הרוסי מחוץ לחומת ירושלים ולימים הוקמה מושבה רוסית בעין-כרם. במרוצת הזמן קמו עוד כנסיות ומנזרים כגון מוסד האחים ברטיסבון או הכנסייה ומבני-המגורים של "אחיות ציון", שנבנו בין החומות לא רק לצרכי כוהנים ונזירים כי אם גם לשירות מבקרים ותיירים. בד-בבד עם זה נוסדו בתי-ספר זרים והופעלו בתי-דואר זרים (רוסי, צרפתי, בריטי, גרמני, אוסטרי, איטלי-קי). בולים ומטבעות זרים הפכו להיות הילך עובר-לסוחר בשוקי הארץ, ולא רק אצל נתיני-חוץ אלא גם בין התושבים המקומיים עצמם. היתה זו אמנם תופעה טיפוסית ברחבי הקיסרות כולה, אך היא בלטה במיוחד בירושלים בגלל שמרובים בה התיי-רים והמבקרים. התפתחות דומה חלה גם בעדה היהודית. בראשית המאה הי"ט מנתה האוכלוסיה היהודית בירושלים 3,000—2,000 נפש. פחות משליש יישובה של העיר. האוכלוסיה היהודית בצפת עלתה, כנראה, על זו של ירושלים, וזו של טבריה כמעט השתוותה לה. (כלל האוכלוסיה היהודית במערב-הירדן בראשית המאה הגיע כדי 10,000 נפש לערך מתוך אוכלוסיה כללית של כ־150,000 נפש). עוד בעשור השני של המאה החלה הקהילה היהודית בירושלים להתחזק כתוצאה מעלייתם של תלמידי הגר"א (הגאון רבי אליהו מווילנא), אך מפנים חשובים בהתפתחותה חלו לאחר-מכן. תחילה עם הכיבוש המצרי ואחר עם חזרת השלטון התורכי, כאשר נוצרו תנאים מדיניים שאיפשרו את גידולה. במידת-מה נבנתה הקהילה היהודית בעיר זו גם מירידתו של המרכז היהודי בצפת. שנפגעה קשה במרד הפלאחים ב־1834 ורעש-האדמה של 1837. טיטוס טובלר, בחיבורו המקיף על ירושלים, מציין כבר ב־1847 שהאוכלוסיה שגדלה ביותר במאה הי"ט בירושלים היא האוכלוסיה היהודית, וכי בניגוד לנוצרים, הבאים רק לבקר בה, הרי היהודים עולים לתחל בתוכה. בסוף

שנות ה-50 מגיעה הקהילה היהודית, כנראה, לכדי מחצית האוכלוסיה בעיר ולאחר מכן גדלה אף למעלה מכך.

גורם נוסף שהביא להתפתחותה של העיר החל ממחצית המאה היה ראשיתו של תהליך המודרניזציה. המהפכה המתחוללת באמצעי התחבורה התקשורת למיניהם קירבה את הקיסרות העותומאנית לאירופה, והתהליך זורז עם תחילת כרייתת של תעלת-סואץ ב-1859. ב-1865 קם בירושלים משרד-הטלגרף הראשון. בשנת חנוכת התעלה (1869) נסללה לראשונה דרך למרכבות בין יפו לירושלים ובה הגיע קיסר אוסטריה לעיר. בשנים ההן החליטו חברות-הספנות הגדולות, "לויז" האוסטרית ו"מסג'רי מאריטים" הצרפתית, לקבוע בנמלי הארץ תחנות-מעגן לאניות-הקיסר שלהן בדרך למזרח. בזכותן של אניות-נוסעים אלו גדל מיד במידה ניכרת מספר התיירים והצליינים, ואגב כך גם מספר היהודים הבאים לשבת בארץ, והללו שאפו ברובם להגיע לירושלים עיר-הקודש.

בתקופה זו החלו תנאי ההיגיינה להשתפר. בשנות ה-60 הוקמה בירושלים ועדת-תברואה, ובעיקר בזכות הזרים, והוחל בניקוי יומיומי של רחובות בעיר. כן גם הוחל בהכנסת תאורה לרחובותיה. שיפורים אלה הביאו להקלת-מה בעיר העתיקה, אך עם גידול האוכלוסיה שבתוכה, בפרט זו היהודית, החלה הצפיפות על תוצאותיה (מחסור במים, תנאי תברואה גרועים, חוסר ביוב ותיעול, מחלות ומגיפות) להביא לידי יציאה מן הרובע היהודי בעיר העתיקה אל שטחים חדשים מחוץ לחומת-העיר. יציאה זו נתלוותה מהפכה רעיונית שבתחילה רבים היו מתנגדיה. ברבות השנים גברה השפעתה ורבים החלו לעזוב את העיר העתיקה ולהתישב בשכונות חדשות, ה"מבריאות".

אפשר לחלק את תהליך היציאה של היהודים מן החומות בסוף השלטון העותומאני לשתי תקופות-משנה: תקופת החלוציות 1880—1855, ראשית היציאה והקמת השכונות היהודיות הראשונות, ותקופת הבנייה המזורזת (1880—1914), בה הוקמו שכונות רבות וצמחה עיר חדשה מחוץ לחומה. בשתי התקופות היו המשתכנים, בדרך-כלל, דלי-אמצעים, בני עדה אחת, ולעתים אף יוצאי עיר מסוימת. המבנה ה"קלאסי" של כל שכונה הוא בדרך-כלל חצר גדולה ובה בורות ומאגרי-מים תת-קרקעיים, המוקפת מארבע הצדדים גושי בניינים חד-קומתיים שחזיתם מופנית אל החצר פנימה. בין גושי הבניינים נמצאו שערי כניסה ויציאה קבועים, שנעללו לעת ערב.

תקופת הבנייה המזורזת של ירושלים שמחוץ לחומות חופפת במידה רבה את ראשיתה של הפעילות הציונית המאורגנת בארץ, אך נראה כי נושאי-דגלה ומניעיה שונים היו במידה רבה. הפעילות הציונית המאורגנת היה לה בראשיתה—בסוף השלטון העותומאני—אופי חקלאי בעיקר, ואילו התפתחותה של ירושלים בתקופה המקבילה נבעה בראש-וראשונה ממעמדה המיוחד כעיר הקדושה ליהדות, לנצרות ולאסלאם. במקביל להתפתחותה של ירושלים היהודית מחוץ לחומות התפתחו אף שכונות נוצריות—כמושבה הגרמנית, האמריקאית ועוד—והוקמו בה בניינים ומוסדות כגון כנסיות ומנזרים. במקביל החלה גם התפתחות חשובה באוכלוסיתה המוסלמית.

מכל-מקום, תקופת סופו של השלטון העותומאני היתה למעשה תקופת פריחה לירושלים. במאה הי"ט הגיעה ירושלים למעמד-בכורה מובהק בהשוואה לשאר הערים בארץ (אף התפתחותה של יפו בתקופה זו נובעת בחלקה מהיותה עיר-נמל-וקשר לירושלים הבריה), ועל כך יציבעו היטב מספרי גידולה של אוכלוסייתה היהודית והכללית (ראה טבלות בסוף המאמר). בתקופה שלאחר-כך חלה, כמדומה, בלימה יחסית בהתפתחותה, בלימה שמקורה בהתפתחות היישוב העברי שנעשה הגורם הדי-נאמי בהתפתחותה של ארץ-ישראל בכלל.

ג. תקופת המנדט הבריטי ומדינת-ישראל—בלימה יחסית בהתפתחות העיר

ראשית הבלימה בהתפתחות העיר חלה עוד בשנת 1908, כמדומה, כאשר הופסקה במפתיע הבנייה המזורזת בעיר, אף שאותה שנה נתן השולטן עבד אל-חמיד את התחוקה התורכית. תחוקה זו עוררה שמחה ותקווה רבה בארץ, אך מצד שני באו המצב המדיני המעורער, המשברים המדיניים באירופה, המלחמות בבלקנים והרגשה כללית של אי-בטחון בארץ-ישראל וצימצמו את תנועת היהודים לארץ, וכתוצאה מכך נעצרה התפתחותה של ירושלים. בתקופת מלחמת-העולם הראשונה נמשך, כמוכן, העיכוב בהתפתחות העיר ומספר תושביה היהודים אף פחת (ראה טבלה). התעוררות מחדשת בבניית העיר באה לאחר הכיבוש הבריטי, שהפיח רוח חדשה והרגשת שמחה בתושבי הארץ. "הצהרת בלפור" הביאה בעקבותיה לעידוד הבנייה בארץ בכלל ובירושלים בפרט. התפתחות היישוב בשנות "העליה השלישית" (1919—1923) הביאה גם לפיתוחה של ירושלים. בעיר נקבעו משרדי ההנהגה של היישוב העברי, וכן הוקמו בה בנייני-ציבור שונים ושכונות חדשות החלו לקום: בית-הכרם, בית-וגן, רחביה, קרית-משה, תלפיות ועוד.

לעומת שנות ה-20 היו שנות ה-30 בירושלים תקופה של התפתחות אטית יותר, הן בקצב הקמת השכונות הן בקצב ההתפתחות הכללית וגידול האוכלוסיה העברית. בפרט בולט הדבר אם נשווה את ירושלים לערים אחרות בארץ, שעלו על ירושלים בהתפתחותן (ראה טבלה). על סף שנות ה-30 עוד היתה ירושלים העיר בעלת האוכלוסיה הגדולה ביותר בין ערי הארץ, אך בשנת 1936 עלתה עליה תל-אביב. באי הארץ נקלטו בתל-אביב ובחיפה הרבה יותר מאשר בירושלים. רוב המגיעים לירושלים היו קשישים הבאים אל קרובי-משפחה או בני עדות-המזרח שנמשכו לריכוזיהם העדתיים שנמצאו כבר בירושלים. לא שונה היתה התמונה גם מבחינה כלכלית: הגאות הכלכלית בארץ כולה גרמה יציאה מירושלים, שבה נמשכו האינר-ציה והקיפאון. בשנת 1933/4, למשל, עזבו פועלים רבים את ירושלים ועברו לתל-אביב וחיפה. בערים אלו היתה באותן שנים עלייה מתמדת במספר מפעלי התעשייה, במספר המועסקים ובערך התפוקה. ירושלים, לעומת זאת, דרכה במקום ולא פיתחה כמעט כל יזמה כלכלית.

שנות ה-40 הוסיפו להיות שנות משבר בהתפתחות העיר. אם תחילת תקופת המנדט הביאה תקופת בנייה לירושלים הרי שנות המנדט האחרונות היו לה שנים קשות. לדוגמה נוכל להצביע על היקף הקמתן של שכונות חדשות. בשנים 1929—1920 הוקמו 21 שכונות עבריות חדשות; בשנים 1930—1930, ובשנים 1946—1939—רק שתיים.

חשוב לזכור כי לשלטון הבריטי היה חלק נכבד בעיכוב פיתוחה של ירושלים העברית. מבחינה מעשית מנעו הבריטים את פיתוח העיר—אגב: בניגוד לתכניות-המיתאר השונות—מתוך שהטילו הגבלות על רכישת קרקעות על-ידי יהודים שסמוך לסוף המנדט הופסקה כליל למעשה. על-פי הספר הלבן של 1939 היתה ירושלים שייכת לאיזור א', בו נזקקו יהודים לרשיון מיוחד מטעם הנציב-העליון לרכישת קרקע. המנהיגות הערבית הפעילה לחץ על הבריטים לא להעביר קרקעות ליהודים, והללו נענו להם. אפשר לראות בהגבלות אלו את הגורם העיקרי לחוסר רציפותו של שטח היישוב העברי בירושלים.

שנות-השפל בחייה של ירושלים החדשה היו השנים 1948—1946, שנות המאבק נגד הבריטים. בשנת 1947 ניכרת ירידה כלכלית מפורשת בחייה של העיר. נישולם של בעלי עסק ודיירים הביא אסון כלכלי על חלק ניכר מן היישוב העברי בירושלים. העוצר הממושך וחוסר-הבטחון ברחובות העיר, בעיקר בשעות הערב שיתקו חלקים גדולים בכלכלתה של ירושלים.

מלחמת-השיחרור הנחיתה מכה נוספת על התפתחות העיר. עקב המלחמה עצמה והמצב שנוצר לאחריה נתמעטה האוכלוסיה בחלק הישראלי של העיר מחמת עויבתם של רבים מן האוכלוסים. מ-100 אלף תושבים יהודים לפני המלחמה נותרו בה כ-80 אלף בלבד. העיר המחולקת איבדה את אחד הגורמים הממריצים בכלכלת עיר, שהוא ההרכב המעורב של אוכלוסייתה. הגבול שנקבע בלב העיר הפך אותה לעיר-ספר והכביד על התפתחות שני חלקיה. בחלק הישראלי נשארו 24,000 דונם מתוך 40,000 דונם שהיו בשטח העיר לפני חלוקתה, וכיוון התפתחותה האפשרית נשאר במערב בלבד.

באטיות רבה התאוששה העיר, ומצומצם היה פיתוחה בשנים הראשונות למדינת-ישראל. הממשלה אמנם ערה היתה למצב וההחלטה לקבוע בירושלים את הבירה המדינית הרשמית באה, בתוך השאר, גם כדי לעודד את התפתחות העיר, אך לא היה די בפעולה זו. מפעלים כלכליים לא עברו לירושלים ואף שהועברו אליה משרדי הממשלה הרי מוסדות חשובים אחרים נשארו בתל-אביב. ירושלים לא הועדפה בקליטת עולים, שרק 10%—8% מהם הופנו אליה. התפתחות יחסית ניכרה בהקמת שכונות חדשות ובשיקום שכונות שנפגעו במלחמה, אך מיגבלות שונות מנעו כאן קצב התפתחות מהיר. תל-אביב הוסיפה לעלות עליה בהרבה, ואף היפה עברה אותה בגידולה. רק עם מלחמת יוני 1967 חל שינוי קיצוני במצב העיר ונפתחה תקופה חדשה בהתפתחותה. זה גם שלב בו ראוי אולי שנסכם לעצמנו את תמורות הדורות האחרונים בירושלים וננסה ללמוד לקח מהן לעתיד.

ד. סיכום: ירושלים עיר תרבותית־רוחנית

נראה כי אפשר למיין את הגורמים בפיתוחה של העיר בעת החדשה לשלש קבוצות: מדיניים, כלכליים־טכנולוגיים, וחברתיים־תרבותיים.

בראשית המאה הי"ט לא היו סדרי השלטון התורכי בעיר ירושלים שונים במיוחד משאר ערי המדינה. היא שימשה, כאמור, עיר־מחוז כהרבה ערים אחרות בתחום הממלכה. השינויים המדיניים שחלו בסדרי השלטון בירושלים כתוצאה מן הכיבוש המצרי, ולאחר־מכן בשוב המשטר התורכי, הם שאיפשרו את תחילת התפתחותה של העיר. המעמד השלטוני־מדיני המיוחד שהוענק לקונסולים על־פי הקאפיטולציות החיש התפתחות זו במיוחד. בתקופת המנדט הבריטי סייע השלטון הבריטי לשיחוקה של הפעילות העברית בירושלים וכתוצאה מכך עיכב את התפתחות העיר. בתקופת מדינת־ישראל לא עשה המימשל די־הצורך לפיתוחה של העיר, ופיגורה היחסי נמשך.

קבוצת הגורמים השניה שהשפיעה, בלי ספק, על פיתוח העיר היא קבוצת גורמי הכלכלה והטכנולוגיה. בראשית המאה הי"ט שימשה ירושלים עיר־שירותים של אזור הריי־הודה, בדומה לשאר ערים אזוריות בתחומי מערב־הירדן וסוריה־רבה. התגברות העליה־לרגל ההתחזקות העליה הדתית היהודית לירושלים בתקופת הכיבוש המצרי ולאחריו עד לסוף השלטון העותומאני הביאו להתפתחות רבה בעיר. כסף רב זרם אליה ומוסדות ומפעלים דתיים לרוב הוקמו בתוכה. הצליינות וזרימת היהודים (בעיקר לירושלים) היו הגורמים הכלכליים החשובים ביותר בהתפתחות הארץ בסוף התקופה העותומאנית. בתחום העיר פעלו אפוא במידה רבה אמצעי הטכנולוגיה שהחלו להדור לארץ. בתקופות מאוחרות יותר, כשהחלו כוחות כלכליים אחרים לפעול בארץ, היתה העיר חסרה אותם ולכן החלה לרדת מגדולתה. חוסר עורף חקלאי, חוסר מקום מרכזי במערכת התחבורה, העובדה שתנועת ההגירה לארץ פסחה עליה במידה רבה, הקשיים בפיתוח התעשיות בתוכה גם בשל הריחוק משאר מרכזים מתפתחים בארץ—כל אלה עיכבו את התפתחות העיר.

אך יש עוד מערכת גורמים אשר חלק נכבד לה בהתפתחותה של ירושלים—זו מערכת הגורמים החברתיים־תרבותיים ועמדת התיחסותם להתפתחות העיר. בראשית המאה הי"ט לא הפסה ירושלים כל עמדה תרבותית מיוחדת, לא בתוך הקיסרות העותומאנית ולא בעיני העולם האירופי של אותם ימים. התפתחות ירושלים במרוצת המאה—במיוחד במחציתה השניה—נבעה בראש־ווראשונה מן המעמד התרבותי המיוחד שהחלה העיר לתפוס. הציבור היהודי־דתי בפזורה החל לנצל את האפשרויות המדיניות החדשות והחל להיאחז בה. בתי־כנסת ומוסדות יהודיים החלו להיבנות בתוכה, האוכלוסיה היהודית גדלה והלכה עד שנאלצה לצאת אל מחוץ לחומות ולבנות עיר חדשה. העדות הנוצריות השונות החלו לשקוד על מעמדה וקדושתה של העיר. מנזרים וכנסיות, אכסניות ומוסדות—שמטרתם, בתוך השאר, לסייע לתנועת הצליינות הגוברת—הלכו ורבו. אף העולם המוסלמי החל ליחס חשומת־לב מרובה לצד זה שבחשיבות העיר ולאפשרויות הגלומות בכך לפיתוחה.

בתקופת המנדט הבריטי ולאחר־מכן בתקופת מדינת־ישראל, נראה כי נתערער מעמדה התרבותי המיוחד של עיר־הבירה. הפעילות הציונית, לא יעדה לירושלים את המקום המרכזי שהיה לה קודם. ההתישבות החקלאית בארץ־ישראל, השאיפות הרעיוניות והפעילות המשקית הכללית קדמו כאן לצורך בפיתוח מהיר של ירושלים כעיר תרבותית כלל־עולמית. נראה כי עמדה זו הביאה לפיגורה היחסי של העיר, בעוד ערים כתל־אביב וחיפה, בעלות יתרונות גיאוגרפיים וכלכליים, עולות עליה. לימוד התפתחותה של העיר בעת החדשה מראה כי ירושלים הגיעה לשיא התפתחותה שעה שכוחות תרבותיים־חברתיים המריצו התפתחות מיוחדת בתוכה. נראה כי אף בתקופות היסטוריות קודמות הגיעה העיר לשיאי התפתחות על בסיס תרבותי. מכאן אולי גם מסקנה לעתיד, שכל החושב על פיתוחה של העיר בממדים גדולים חייב לזכור כי בגורם זה יתרונה הגדול וכי הפעלתו המלאה של יתרון זה היא שתוכל להוליך לשיאי־התפתחות חדשים.

טבלה 1 :

השוואה כללית של אוכלוסיית שלש הערים הגדולות בארץ־ישראל בעת החדשה

שטח	ירושלים	תל־אביב־יפו	חיפה
1800	9,000	2,750	1,000
1840	13,000	4,750	2,000
1860	19,000	6,250	3,000
1880	30,000	10,000	6,000
1922	62,500	47,700	24,600
1931	90,500	102,000	50,500
1944	165,000	261,000	129,000
1946	164,400	284,800	145,400
1948	84,000	248,000	97,500
1961	*167,500	386,000	183,000
1967	**266,300	388,000	209,900

הערה :

המספרים עד למפקד ב' 1922 הם מספרי הערכה בלבד. הנתונים לאחר־מכן הם נתוני מפקדים רשמיים לאותן שנים. המספרים כולם עיגלו.

* בתחום ישראל בלבד.

** ירושלים השלמה.

טבלה 2 :

אוכלוסי ירושלים לעדותיהם הדתיות בעת החדשה

שנה	יודים	מוסלמים	נוצרים	סך־הכל
1800	3,000	4,000	2,750	9—10,000
1840	5,000	4,500	3,500	13,000
1860	9,500	5,500	4,500	19,000
1880	17,000	7,000	6,500	30,000
1890	25,000	8,000	7,000	40,000
1922	34,000	13,500	14,700	62,600
1931	51,000	20,000	19,500	90,500
1946	99,300	33,700	31,300	164,300
1961	*165,022	—	—	167,435
1967	201,500	54,000	11,000	266,500

הערה :

המספרים עד למפקד ב־1922 הם מספרי הערכה בלבד. הנתונים לאחר־מכן הם נתוני מפקדים והערכות רשמיות לאיתן שנים. המספרים כולם עיגולי.
* בתחום ישראל בלבד.

